

SYSTÉM NEBO SYSTEMATIZACE KATEGORIÍ?

RADIM VALENČÍK, Ústav marxizmu-leninizmu, VŠE, Praha

Teprve v podobě svého systému kategorií nachází materialistická dialektika prostředky sobě vlastní. Jinými slovy — poznatky materialistické dialektiky mohou být vyjádřeny adekvátní formou jen prostřednictvím rozvinutého a rozvíjejícího se systému kategorií a současně každý její poznatek může být jako součást kategoriálního systému vyjádřen. Takto bychom mohli ve stručnosti charakterizovat naše stanovisko, resp. takto je možné formulovat náš názor na hlavní směr programu rozvíjení materialistické dialektiky, k jehož realizaci bychom chtěli dát v této studii některé podněty.

Úkol vybudovat přesný, jednotný, životaschopný a rozvíjející se systém kategorií materialistické dialektiky nemůže být řešen bez těsného sepětí základního filozofického výzkumu se společenskou praxí. Uvedené sepětí nelze jen požadovat, deklarovat, ale je nutné jej reálně zajistit. Nelze postupovat jinak, než konfrontovat průběžně dosahované výsledky, koncepční myšlenky, náměty a pod. s jejich ověřováním v nejrůznějších oblastech přírodních a společenských věd. Přitom je zřejmé, že spojení mezi základním filozofickým výzkumem a mnohostrannou společenskou praxí není v silách jednotlivce. Vyžaduje si určitou dělbu vědecké práce. Její povaha, charakter převodních článků mezi obecně teoretickým zkoumáním v oblasti systému kategorií materialistické dialektiky a jeho využíváním v přírodních a společenských vědách jsou takové, že se neobejdou bez kolektivního úsilí při vytváření samotného systému kategorií. Nelze tedy očekávat, že by některý filozof přišel s hotovým systémem kategorií, který by bylo možné již jako relativně završený převzít, dále rozpracovávat a aplikovat. Proto je třeba, aby každý přínos v této oblasti vycházel z kritického hodnocení toho nejlepšího, co již bylo uděláno a co je ověřováno nejen tím, jak je přejímáno mezi filozofy, ale i tam, kde je filozofie využívána. To je také cesta k překonání ne příliš příznivého stavu, který vznikl tím, že řada filozofů přicházela se „svými“ systémy kategorií, jejichž nedostatky se projevovaly již v tom, že zůstaly právě jen „jejich“ systémy kategorií. Zejména v šedesátých a sedmdesátých letech se objevovaly různé koncepte systému kategorií materialistické dialektiky, se kterými byl často spokojen jen jejich autor, které se však nestaly životaschopnými ani z hlediska vzájemného ovlivňování práce filozofů v dané oblasti ani z hlediska jejich využití v nejrůznějších aplikacích.

Proto je třeba ocenit nedávno publikovanou rozsáhlou monografii V. Černíka *Systém kategorií materialistické dialektiky* (Bratislava, Pravda 1986), která je koncipována poněkud jiným způsobem, než práce ze šedesátých a sedmdesátých let. Na místo snahy „vnutit“ určitou představu o systému kategorií materialistické dialektiky a jí podřídit vlastní výklad filozofické problematiky se V. Černík snaží o syntézu všech nejperspektivnějších výsledků marxisticko-leninského filozofického bádání a jejich systematický výklad prostřednictvím právě systému kategorií. Současně mu jde o takový výklad, který

by byl návodem k nejrůznějším aplikacím. V jeho přístupu proto dominuje metodologické hledisko. Protože uvedené požadavky, kterým poctivě podřídil svůj přístup, v monografii explicitně neformuluje, a protože je považujeme za oprávněné a podstatné, pokusíme se je charakterizovat:

1. Vychází z toho, že marxisticko-leninská filozofie za posledních čtyřicet-padesát let přišla s řadou podnětných myšlenek a zaznamenala řadu úspěchů. Na ty je třeba navazovat. Systém kategorií musí být vůči nim otevřený, musí je zvýrazňovat, zařadit tak, aby byly funkční, aktualizovat. Nesmí dojít k tomu, aby autor koncepce jádra marxisticko-leninského myšlení byl oslepen „perspektivisty“ vlastních podnětů a „svým“ vkladem zastiňoval to, co je nesporným přínosem.

2. Žádná součást kategoriálního systému nesmí být samoúčelná, musí mít konkrétní a všestranné aplikace. Jedním z nejzjevnějších kritérií splnění tohoto předpokladu je, že má metodologickou funkci, ukazuje na určitý, nutný, vždy přítomný postup při zkoumání. (Přitom V. Černík samozřejmě neopomíjí světónázorovou funkci systému kategorií.)

V kontextu dosavadních prací nad systémem kategorií materialistické dialektiky (které částečně vedly i k profanaci apelu na tento nesmírně významný úkol), se jedná o vhodně vyzdvížené požadavky. Navíc je třeba dodat, že V. Černík se s nimi vyrovnal na vysokém stupni profesionality a korektnosti. V marxisticko-leninské literatuře se tak objevuje cenné syntetické dílo, které na sebe může převzít (a bylo by dobré, kdyby k tomu došlo) na několik let roli práce, kolem které se budou koncentrovat diskuse, jejichž výsledkem by měl být podstatný pokrok při řešení fundamentálních otázek dialektickomaterialistické koncepce systému kategorií. Nepřeháníme a ani na tento moment neupozorňujeme jen ze slušnosti. Nelze totiž nevidět, že monografie V. Černíka je zpracována tak, že bude mít široký ohlas zejména v souvislosti se svými aplikacemi v přírodních a společenských vědách. (Implicitně totiž ve své struktuře obsahuje podrobné informatorium o současných filozofických diskusích, je určitou filozofickou encyklopedií i přehledem použitelných filozofických metod). Proto naše filozofická fronta se s ní nemůže vyrovnat je několika recenzemi a citováním těch nebo oněch pasáží. Je nutné, aby vytvořila filozoficko-teoretickou nadstavbu prostřednictvím kritických diskusí nad předpokládaným praktickým využíváním monografie. V naší studii se pokusíme mimo jiné přispět ke splnění tohoto podle našeho názoru důležitého úkolu.

Nutnost podrobného prodiskutování výsledků marxisticko-leninské teorie, které shrnul V. Černík ve své monografii, způsob tohoto shrnutí i jeho vlastní teoretický přínos, je dána i tím, že ani jeho koncepce není bez problémů, jednostranností. A to pokud se týká pojetí dílčích otázek, tak i celkového přístupu. To samozřejmě není v rozporu s významem práce. Podle našeho názoru ji autor zamýšlel jednak jako systematizaci a rozvinutí stávající úrovně poznatků a jednak jako „slovo do prance“ („slovo“, které má ovšem 45 autorských archů).

Obecné problémy jeho koncepce odrážejí náročnost splnění oprávněných požadavků, se kterými V. Černík přistoupil ke zpracování tématu a které jsme se pokusili formulovat. Konkrétně pak:

1. Snaha shrnout všechno pozitivní, co bylo v oblasti marxisticko-leninské filozofie vykonáno, vede pochopitelně k nebezpečí, že koncepce systému kategorií materialistické dialektiky nebude dostatečně systémem. To znamená:

že se nebude jednat o systém kategorií (ve smyslu přísných, zejména logických požadavků), ale jen o systematizaci (případně systémovou systematizaci, systémové uspořádání, zachycení jen některých rysů vlastního systému, který je nutné teprve vypracovat). A podle našeho názoru je monografie právě takovou systematizací, která v sobě obsahuje zárodky systému, ale i řadu zjednodušení.

2. Snaha dát každému poznatku „akční“ podobu, vyložit jej tak, aby byl použitelný jako určitá metoda poznání, vyvolává nebezpečí jednostranné dominance gnoseologicko-metodologického aspektu, výkladu systému kategorií jen jako hierarchických kruhů [cyklických postupů] procesu poznání být i při uvážení jeho ontologických a logických souvislostí. I k tomuto „znerovnoprávnění“ ontologické a logické problematiky podle našeho názoru došlo.

Prokázání uvedených dvou obecných nedostatků koncepce V. Černíka není samoúčelné. Umožňuje totiž utvořit názornou představu o „rezervách“, které dobudování životaschopného jádra systémem kategorií materialistické dialektiky skýtá, vytýčit další směry zkoumání a načrtnout jeho postup. A právě v kontextu hodnocení přínosu V. Černíka, resp. prostřednictvím kritiky nedostatků jeho koncepce je možné uvedené rezervy vidět.

V úvodu a průběžně v celém díle V. Černík hovoří o tom, že „dialektika je nejen ontologií, ale i gnoseologií a logikou“ (s. 11), resp., že systém kategorií materialistické dialektiky musí mít současně ontologickou, gnoseologickou a logickou dimenzi. To je požadavek, se kterým se plně ztotožňujeme a domníváme se, že je obecným východiskem rozpracování jakékoli koncepce systému kategorií materialistické dialektiky. Jde však o konkrétní výklad teze o jednotě ontologického, gnoseologického a logického v systému kategorií a zejména pak o jeho rozvinutí do podoby konstituujícího se systému.

Již při interpretaci pojetí jednoty ontologického, gnoseologického a logického se u V. Černíka můžeme setkat s určitou hypertrofií gnoseologického hlediska, s „dezontologizací“. Např. při charakterizování prvního principu výstavby kategoriálního systému uvádí, že musí „v sobě *sjednocovat princip vývoje s principem materiální jednoty světa*“ (s. 45). Dalo by se očekávat, že právě zde bude podrobněji charakterizován ontologický aspekt a jeho určitá specifika ve vztahu ke gnoseologickému. V. Černík však vzápětí pokračuje: „Princip materiální jednoty světa vyžaduje, aby každá filozofická kategorie svým způsobem vyjadřovala zákonitý vztah mezi objektivním bytím (hmotou) a vědomím (myšlením) a aby celý kategoriální systém vyjadřoval proces vývoje tohoto vztahu, t. j. proces odrazu objektivní reality v pojmovém myšlení, od jeho začátku až po jeho konec, resp. od jeho ‚bunky‘ až po jeho výsledek“ (s. 45). Kategoriální reprodukce materiální jednoty světa však zdaleka nespočívá jen ve vyjádření zákonitého vztahu mezi hmotou a vědomím. Svět je materiálně jednotný i tam, kde se ještě vztah mezi hmotou a vědomím nevyvinul. A nejen to. I vztah mezi hmotou a vědomím má ontologickou dimenzi (která zachycuje, jak tento vztah vznikl a jak se postupně vyvíjí), jeho pojetí není redukovatelné na proces odrazu objektivní reality v pojmovém myšlení. Je sice pravda, že poznáváme-li „cokoli“, musíme uvažovat gnoseologickou dimenzi, t. j. že se jedná o poznávání. Relativní samostatnost má však i ontologická dimenze, která umožňuje ukázat (teoreticky reflektovat), jak poznávání (resp. prakticko-poznávací) vztah vznikl. Ontologická dimenze má tuto samostatnost již proto, že bez ní neobjasníme podstatu gnoseologickou. Marxisticko-leninský přístup musí trvat na tom, že ačkoli gnoseologický moment

je „všudypřítomný“, je možné ontologicky rekonstruovat proces vzniku gnoseologické dimenze, odvodit jej z vývoje forem pohybu hmoty, charakterizovat kvalitativní stupně tohoto vývoje a tím provádět neustálý cyklus rozšíření reprodukce stále plnějších pochopení specifiky a obsahu gnoseologické dimenze. Jinak hrozí nebezpečí oprávněné kritiky ze strany transcendentalismu při výkladu subjektivních předpokladů poznání. Systém kategorií materialistické dialektiky musí ukázat místo a specifiku vztahu mezi poznávajícím, prakticky jednajícím subjektem a jeho prostředím ve vztazích materiální jednoty světa. Tím dát východiska pro určení subjektivních předpokladů poznání, zachycení gnoseologické dimenze, jejíž rozpracování může být zpětně využito při upřesnění výkladu ontologické dimenze. Zárodky „gnoseologizace“ obsažené při formulování principů systému kategorií v monografii se pak plně projevují při uvedení každé kategorie, kterou v systému V. Černík uvažuje. Uvedení každé kategorie má povahu nastínění určité gnoseologické situace a další rozpracování každé kategorie pokračuje v těchto intencích. Vždy se jedná o zafixování určitého momentu problematiky přístupu k poznávání objektivní reality. Tak je uvedena a zavedena již první kategorie systému „objektivní bytí“, dále „hmota“ a všechny ostatní. Moment gnoseologizace je oprávněný jen natolik, nakolik jej posuzujeme z hlediska potřeby systematizovat kategorie a dosažený stupeň marxisticko-leninského poznání k okamžitému metodologickému použití. Při přechodu od systematizace k systému bychom však již s takovou jednokolejností nevystačili.

Lze očekávat, že v diskusích nad prací V. Černíka bude uvedený moment podrobně rozebírán. V naší studii ho uvádíme jen proto, abychom si vytvořili předpoklady pro uvažování nad jedním z klíčových problémů, které činí systém kategorií systémem, t. j. nad otázkou, co chápat pod logickou dimenzí, resp. logikou kategoriálního systému. I takto postavená otázka je stále ještě příliš široká. Vždyť mimo jiné otevírá problematiku vztahu mezi tzv. formální a dialektickou logikou, která je dlouhodobě diskutována, aniž by se došlo alespoň k některým průběžným obecně uznávaným a prakticky použitelným závěrům. Proto se na ni podíváme jen z jednoho přesně vymezeného aspektu, na který budeme navazovat dalšími a který podle nás dává jistou perspektivu konstruktivních závěrů. Daný aspekt můžeme přibližně vymežit takto: Ve své „nejčistší“ podobě musí mít logika kategoriálního systému povahu určitého způsobu spojení kategorií materialistické dialektiky a určitého způsobu interpretace těchto spojení. [jinými slovy, pokud to se systémem kategorií materialistické dialektiky myslíme vážně, neměli bychom se spokojit s tím, abychom logiku samotných kategorií jako nejobecnějších pojmů suplovali prostředky omezeného dosahu, nižší úrovně obecnosti, abychom o kategoriích hovořili nekategoriálním jazykem, nekorektně je spojovali prostřednictvím pojmů s omezenou platností a pojmů značně neurčitých, podobným způsobem pak tato spojení interpretovali.]

Vytýčení uvedeného požadavku považujeme za vhodné a aktuální zejména ze dvou následujících důvodů. Za prvé nás zformulování a dodržování požadavku „čistoty“ logiky kategoriálního systému, „tvrdých“ podmínek prezentování logiky systému kategorií materialistické dialektiky vede ke korektnosti, přesnosti. Jakmile totiž přistoupíme na to, že koneckonců veškeré výsledky průběžně rozpracovaného systému kategorií musí být vyjádřeny formou určitého způsobu spojení kategorií a interpretace těchto spojení, nemůžeme se spo-

kojit s polovičatostí, nedotažeností, povrchností. Objevuje se celé spektrum otázek, na které je nutné dát odpověď a před kterými není možné se „skrýt“. To, že se takové otázky objeví, je pozitivní. Jednak to stimuluje základní filozofický výzkum v této oblasti a jednak se jedná o sice jen prvotní, nicméně však náročnou konfrontaci záměrů a předpokladů výstavby kategoriálního systému s jejich reálným naplněním. Za druhé je zde na místě poučná a potřebná analogie s vývojem tzv. formální logiky. Možnosti jejího rozvoje dlouhou dobu zůstávali nevyužity a byly spoutávány tím, že se nedokázala oddělit od přirozeného jazyka. Teprve když došlo k postupnému „vykrytalizování“ logických prostředků jí vlastních, mohlo dojít k odhalení jejích možností a nastolení otázek stimulujících práci v dané oblasti. V této části výkladu přitom vůbec není nutné ještě uvažovat otázku, do jaké míry je třeba při vypracování systému kategorií materialistické dialektiky nutně vycházet z výsledků dosažených v oblasti tzv. formální logiky či zda je to přínosné. Podstatný je spíše problém, zda vyjadřovat výsledky rozpracování kategoriálního systému jen prostředky přirozeného jazyka (na což je možné jen ztěžít přistoupit), nebo zda se opřít o kategoriální vyjadřovací prostředky a přirozený jazyk používat ke komentování postupu (podobně, jako je tomu při rozpracování tzv. formální logiky, a což je patrně zcela odpodstatněné i v případě kategoriálního systému). Nejde tedy o podcenění přirozeného jazyka, o polemiku s jeho nezastupitelností, ale spíše o vyjádření specifických kategoriálních prostředků a jejich odlišení od přirozeného jazyka.

Je sice pravda, že formování filozofických kategorií „je zprostředkováno celými dějinami lidského myšlení a společenské praxe“ (s. 6—7), to nás však nezabavuje úkolu vyjádřit jejich podstatu v logické zkratce. Právě naopak, rozporuplný obsah, který kategorie v dějinách lidského myšlení a společenské praxe získaly, je třeba logickými prostředky vlastními systému kategorií materialistické dialektiky co nejpresněji (byť zpočátku jen velmi přibližně a částečně) vyjádřit. (V této souvislosti mimo jiné poznamenáváme, že za klíčový problém ujasnění logické dimenze systému kategorií materialistické dialektiky považujeme právě otázku jejich definování — k ní V. Černík vyjadřuje několik, ne vždy organicky provázaných stanovisek; na příslušném místě našeho výkladu se u ní zastavíme blíže.)

Význam logiky při výstavbě systému kategorií materialistické dialektiky můžeme v kontextu výše řečeného charakterizovat také takto: Pokud se kategorie snažíme vymezit a uspořádat jen běžnými prostředky přirozeného jazyka, nemůžeme se dostat dále než k určité systematizaci kategorií. Pokud chceme přejít od systematizace k systému, musíme se snažit o to, aby poznatky materialistické dialektiky, které jsou organickou součástí daného systému, byly vyjádřeny formou určitého způsobu spojení kategorií a určitého způsobu interpretace těchto spojení. Jen tak a ne jinak. Přitom je zřejmé, že dosud vyplývá i požadavek logického monismu systému kategorií, t. j. doby příslušný způsob spojení a jejich interpretace platily v rozsahu celého kategoriálního systému, aby se nejednalo jen o určité uspořádání logicky různorodých fragmentů.

V návaznosti na myšlenky prezentované v monografii V. Černíka zformulujeme východiska jednoho z možných přístupů k dalšímu rozpracování systému kategorií materialistické dialektiky. Protože na otázky, které si budeme postupně klást, lze dát i jinou odpověď, než dáváme, nebudeme se čtenáře snažit pře-

svědčit, že naznačný přístup je jediné správný. Spíše jej poprosíme o spolupráci, o přijetí našich myšlenek jako pracovní hypotézy.

Vyjdeme z toho, že za jádro systému kategorií materialistické dialektiky budeme považovat ty kategorie (přesněji kategoriální dvojice), které je možné použít k určení libovolného jevu (věci, jsoucího a pod.) v kterékoliv oblasti poznání (ať již se jedná o jev v neživé či živé přírodě, ve společnosti nebo i v samotném myšlení). V tom aké spočívá jeden z podstatných aspektů všeobecnosti takových kategoriálních dvojic jako jsou forma—obsah, jev—podstata, jedinečné—obecné, celek—část, příčina—účinek a pod.

Způsob, kterým určujeme prostřednictvím kategorií jevu v některé oblasti poznání, je dvojí (resp. můžeme hovořit o dvou typech kategoriálních určení). Liší se tím, zda k určení příslušného jevu používáme jedné z dvojic kategorií či jejich dvojice. Podle toho můžeme hovořit o:

1. *Vyčleňujícím* určení: prostřednictvím určení určitého jevu kategoriální dvojicí v něm vyčleňujeme dvě stránky (např. formu a obsah).

2. *Ztotožňující* určení: určitý jev určujeme jednou z kategorií příslušné kategoriální dvojice (říkáme, že příslušný jev je obsahem či naopak formou a pod.).

Každé takové určení platí samozřejmě vždy v určitých souvislostech. To, co z jednoho hlediska můžeme považovat za formu, může v jiných souvislostech vystupovat jako obsah. Pokud má být zabezpečena dostatečná jednoznačnost takových určení, musí být reflektován jejich kontext. Později si ukážeme, že k tomu je možné použít též kategoriální prostředky.

U obou typů určení můžeme rozlišit dvě fáze — formální a interpretační:

1. V případě vyčleňujícího určení nejdříve rozlišujeme dvě stránky (formální fáze určení) a potom dáváme jejich interpretaci (říkáme, jaký je či které jevy jsou např. obsahem či formou, t. j. interpretujeme vyčleněné stránky výchozího jevu na určitých dalších konkrétních jevech).

2. V případě ztotožňujícího určení (určíme-li daný jev jednou z párových kategorií) existuje samozřejmě ještě doplňující jev, který má určení doplňující kategorií; určení doplňující kategorií je nejdříve formální a pak jej můžeme interpretovat (např. můžeme říci, který jev či které jevy vystupují ve vztahu k výchozímu jevu určenému kategorií forma jako obsah).

Všimněme si, že vyčleňující a ztotožňující určení se vzájemně doplňují, tvoří určitou posloupnost, v níž vyčleňující určení předpokládá ztotožňující a přechází v jiné ztotožňující určení a naopak. Např. interpretační fáze vyčleňujícího určení předpokládá dvě ztotožňující určení. Nebo naopak — jakmile interpretujeme doplňující určení (vycházející z příslušného ztotožňujícího určení), máme rozlišeny a interpretovány dvě stránky určitého výchozího jevu. K jakémukoli ztotožňujícímu určení můžeme dále použít vyčleňující a naopak, každé ztotožňující určení můžeme považovat za součást interpretovaného vyčleňujícího určení. Z nevyčerpatelnosti hmoty a všeobecnosti kategorií vyplývá, že každému formálnímu určení (ať již vyčleňujícímu nebo ztotožňujícímu) můžeme dát interpretaci, resp. má vždy interpretační fázi. V rozvíjení struktury kategoriálních určení (kdy se doplňují a střídají vyčleňující a ztotožňující určení, můžeme pokračovat neomezeně jak ve směru „dolů“ (kdy k určitému jevu používáme vyčleňující určení), tak i „nahoru“ (kdy hledáme jev, jehož jednou stránkou je dané ztotožňující určení a druhou interpretované

doplňující určení]. Přitom může docházet k rozvětvení výchozí kategoriální struktury podle libovolné kategoriální dvojice.

Tím se dostáváme k pojmu *kategoriální prostor*. Prvotní strukturu kategoriálního prostoru (prvotní proto, že uvažujeme prozatím jen výchozí typ spojení mezi kategoriemi) tvoří vzájemně se doplňující posloupnost vyčleňujících a ztotožňujících určení rozvíjených oběma směry a větvených v souladu se všemi kategoriálními dvojicemi. Abstrahujeme-li od interpretační fáze, je kategoriální prostor, do nějž je „ponořeno“ určení libovolného jevu, naprosto stejný. Již tato prvotní struktura kategoriálního prostoru ukazuje na nesmírné bohatství kategoriálních určení, která je možné potenciálně rozvíjet při určování každého jevu. Je prostorem, ve kterém se pohybuje naše myšlení, pokud explicitně využívá všeobecných kategorií materialistické dialektiky.

Při rozvíjení kategoriálních struktur interpretovaných na určitých jevech může vzniknout zajímavá situace, jejíž formální aspekt spočívá v tom, že dvěma různými cestami se dostáváme od výchozího kategoriálního určení jevu k určení jednoho a téhož jiného jevu. Např. to, co určujeme v jevech jako totožné a interpretujeme jej jako určitý jev či oblast jevů, může být současně interpretováno jako obecné pro výchozí jevy. Nebo to, co vystupuje při určitých příčinnno-účinkových vztazích jako zprostředkování těchto vztahů, může být současně určeno jako forma příslušného jevu či oblasti jevů. Můžeme pak například říci, že obecné je pro dané jevy to, co je v nich totožné, že forma daného jevu je to, přes co se sprostředkovávají vztahy jeho příčinnno-účinkového působení s jinými jevy a pod. Pokud mají takováto vzájemná určení jednotlivých kategorií obecnější platnost, můžeme hovořit o tom, že jsou jimi (alespoň předběžně, v prvním přiblížení) dané kategorie definovány, resp. můžeme hovořit o primitivních definicích kategorií.

Primitivních definic kategorií (kterými jsou v prvním přiblížení všeobecné kategorie vymezovány vzájemně mezi sebou) je možné uvést velké množství. Např. obecné je to, co je totožné, forma je to, co je bezprostřední, vnější, kvalita je to, co je určující, celek je to, co je vnější atd. Je zřejmé, že při výstavbě kategoriálního systému s takovými definicemi nevstačíme. Přesto však mají některé vlastnosti, kterých si všimneme podrobněji a které nás budou orientovat v dalším uvažování o otázkách logiky systému kategorií:

1. Jsou spojeny s praktickým použitím kategorií a vycházejí z konkrétní zkušenosti tohoto použití.

2. Primitivní definice kategorie říká, jak nám jedna kategorie umožňuje používat druhou při určování jevů. Např. chceme-li vymezit obecné, je třeba začít nalezením totožného, chceme-li určit formu některého jevu, je třeba začít nalezením toho, co při vzájemném působení vystupuje jako bezprostřední, chceme-li vymezit kvalitu daného jevu, je třeba najít to, co je v něm určující atd.

3. Primitivní definice mají již vlastní určitost. Obecně platí, že každý jev má dvě stránky dané párovými kategoriemi. Např. každý jev (i ten, který je určen jako obecné) má jak stránku totožnosti, tak i rozdílnosti, každý je (i ten, který je určen jako kvalita) má jak stránku určujícího, tak i určovaného, a pod. V příslušném kontextu (na který ovšem primitivní definice ještě nepoukazují) však platí, že do popředí (jako podstatná) vystupuje jen jedna ze dvou možných stránek (tedy např. jen totožné, jen určující a pod.). V určitém kontextu (jehož povahou se budeme zabývat dále) platí, že obecné je jen to-

tožné a nikoli též rozdílné, že kvalita je jen určující a nikoli též určovaně. Určitost primitivních definicí je z tohoto hlediska vlastně narušením symetrie v kategoriálním prostoru. Chceme-li tedy v kategoriálním prostoru vyjádřit něco určitého, musíme se dopustit určité jednostrannosti, vybrat jen jednu z alternativních možností, narušit symetrii všech potenciálně možných spojení kategorií. (Přitom vždy víme, a to se ukáže jako důležité, jakým způsobem jsme symetrii porušili.)

Při výstavbě kategoriálního systému však pochopitelně s primitivními definicemi nevystačíme, především proto, že:

1. Není na základě nich zřejmé, jak vymezit jejich místo v kategoriálním systému, jak zafixovat kontext, ve kterém platí.

2. Jejich platnost je omezená, vždy můžeme ukázat případy, kdy obecně není jen totožným, kvalita jen určujícím a pod. Jinými slovy jen v určitém (ovšem prostředky primitivních definicí nereflektovaném) rozsahu (jak z ontologického, gnoseologického, tak i logického hlediska) vystupuje do popředí jedna ze stránek vymezených párovými kategoriemi, mimo příslušnou oblast se ukazuje jako podstatná i původně potlačená stránka.

3. Prostřednictvím primitivních definicí děláme jen velmi malý krůček v přechodu od intuitivního použití kategorií k jejich přesně logicky definované aplikaci. Primitivní definice kategorií ještě neukazují cestu skutečného vzájemného definování kategorií systému.

Jakou povahu má kontext, ve kterém platí ta či ona vzájemná kategoriální určení (t. j. ve kterém jsou všeobecné kategorie materialistické dialektiky vzájemně vymezovány)? Zmíněný kontext je třeba uvažovat ve třech dimenzích, z nichž každá má svou specifikou:

1. Platnost spojení kategorií, která má jistou určitost, může být spojena se specifikacemi, specifickými vlastnostmi některé oblasti, některého výseku objektivní reality. Např. v určité oblasti objektivní reality platí, že celek je vždy to, co je současně vnějším. Jedná se o ontologickou dimenzi kontextu platnosti kategoriálních určení. Určitá kategoriální spojení (kategoriální struktury) tak vyjadřují specifické vlastnosti některých forem pohybu hmoty.

2. Platnost spojení kategorií, které mají jistou určitost, může být spojena se specifikami, specifickými rysy a specifickým místem určité fáze procesu poznání. Např. výchozí při postupném určení obecného může být jeho vyjádření jako totožného. Při dalším kroku musíme uvážit i úlohu rozdílného, resp. to, jak se odlišné části spojují v příslušný celek. Jedná se o gnoseologickou dimenzi kontextu platnosti kategoriálních určení. Určitá kategoriální spojení (kategoriální struktury) tak vyjadřují specifika fáze a specifické místo procesu poznání.

3. Platnost spojení kategorií, která mají jistou určitost, může být vázána na určitý stupeň rozvoje kategoriálního systému, na určitý stupeň „rozpracovanosti“ kategoriálních definic, na určitou míru přibližnosti vyjádření jedné kategorie prostřednictvím druhých. Např. jen v prvním přiblížení můžeme formu chápat jako bezprostřední (to, co vystupuje jako bezprostřední při vzájemném působení daného jevu s jinými). Jedná se o logickou dimenzi kontextu platnosti kategoriálních určení. Určitá kategoriální spojení (kategoriální struktury) tak vyjadřují postup při stále plnějším vyjadřování jedné kategorie prostřednictvím druhých.

Každá z uvedených dimenzí má svá specifika a je podstatná. Tato specifika

hrají zvláště důležitou úlohu při spojování dílčích kategoriálních určení do celistvého systému.

Jedním ze specifických rysů budování systému kategorií je, že se nemůžeme opírat o žádnou metateorii či metajazyk. Neexistuje žádná teorie, která by pracovala na vyšší úrovni obecnosti, než je právě systém kategorií. Proto systém kategorií v procesu svého postupného rozvíjení musí svými vlastními prostředky reflektovat předpoklady, ze kterých vychází. Musí mít schopnosti vyjadřovat se svými vlastními prostředky o sobě. Zdůvodnit, proč používá právě takové a ne jiné prostředky, spojuje kategorie právě tím a ne jiným způsobem, interpretuje tato spojení právě tak a ne jinak, proč používá právě takových a ne jiných kategorií, jaký má smysl zdůraznění jednoty ontologického, gnoseologického a logického aspektu, jaký je vztah mezi rozpracováním kategoriálního systému a společenskou praxí, jak vzniká v dialektice kontinuity a diskontinuity rozvoje lidského poznání a pod. Splněním tohoto požadavku postupně „zesiluje“ svou logiku. Protože se však o svých vlastních předpokladech nemůže vyjadřovat svými vlastními prostředky v počátečních fázích svého vývoje, musí dát nejdříve předběžnou odpověď na příslušné otázky prostředky nižší úrovně obecnosti. Na určitém stupni svého vývoje však musí omezení, která odsud vyplývají, překonat kategoriální reflexí svých předpokladů.

Každá určitost v rámci kategoriálního systému má svoji alternativu, svůj logický doplněk. (Říkáme vždy, že je to tak a ne jinak.) Použití kategoriálních prostředků [všeobecných párových kategorií] umožňuje všechny momenty určitosti zafixovat a vidět i jejich alternativu. To je důležité při postupném rozvíjení kategoriálního systému, kdy přecházíme od výchozí určitosti k jejímu překonání (říkáme, že to může být také jinak) a k určitosti vyššího řádu [kdy říkáme, resp. kategoriálními prostředky vyjadřujeme, za kterých podmínek platí výchozí určitost a za kterých její logický doplněk]. Jedná se o obecnou formu přechodu od jednoho stupně rozvoje těch či oněch kategoriálních určení k druhému, rozvinutějšímu. Je zřejmé, že tento přechod se nemůže uskutečňovat jen čistě deduktivním způsobem. Jde o to, aby postižení forem těchto přechodů kategoriálními prostředky (zadáním určitého způsobu spojení kategorií a interpretace těchto spojení) spolu s dalšími předpoklady výstavby kategoriálního systému umožňovalo absorbovat a sjednocovat (případně i anticipovat další směry rozvíjení) stávajícího akumulovaného lidského poznání. Přitom je zvláště důležité ujasnit mnohostranný praktický význam postupného rozvíjení kategoriálního systému.

K vyjádření způsobu spojení kategorií, jejich interpretace a přechodu od jedné kategoriální určení k rozvinutější je z řady důvodů použití aparátu tzv. formální logiky nedostačující. To však neznamená, že by nebylo možné vytvořit aparát symbolicky postihující charakter spojení kategorií a rozvíjení kategoriálních struktur. Naopak, takový aparát se stává nezbytný, pokud má být přesně a jednotně vyjádřen způsob spojení kategorií a přechodů mezi kategoriálními strukturami.